

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Հայ ժողովրդի պատմության ութհատորյակի սույն II հատորը նվիրված է III—IX դարերում Հայաստանի վաղ ֆեոդալական հասարակարգի զարգացմանը:

Մարքս-լենինյան մեթոդոլոգիայից ելնելով՝ հատորում լուսաբանվում են սովետական պատմագիտության համար կարևոր նշանակություն ունեցող սոցիալ-տնտեսական ֆորմացիաների, անցողիկ ձևերի ու յուրահատկությունների փոփոխումը, դրանց ընդերքում տեղի ունեցող դասակարգային կռիվ ձևերը՝ ներհյուսված օտար նվաճողների դեմ ժողովրդաազատագրական մարտերի հետ:

Հայ ժողովրդի պատմության անքակտելի մասն է կազմում դարերի խորքից եկող հոգևոր մշակույթը, որն արտացոլում էր երկրի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և հասարակական կյանքում կատարվող տեղաշարժերը: Հատորում առանձին բաժին է նվիրված հայ ժողովրդի մշակույթի պատմությանը:

Հին աշխարհից միջնադարին անցնելու ժամանակաշրջանում (III—V դդ.) հայկական հասարակությունը զարգացած դասակարգային մի հանրություն էր, որի ընդերքում արդեն քայքայվում էին ստրկատիրական հարաբերությունները և ձևավորվում ֆեոդալական փոխհարաբերությունները: Հելլենիստական այն երկրներում, որտեղ հիմնվել էին անկախ պետություններ, հասարակության զարգացումն ընթանում էր ֆեոդալական հունով: Այսպիսի իրավիճակ էր Հայաստանում և Իրանում: Իսկ հելլենիստական Արևելքի այն երկրներում (Եգիպտոս, Ասորիք, Փոքր Ասիա), որոնք վերածվել էին հռոմեական պրովինցիաների, դեպի նոր, ավելի առաջադիմական արտադրահարաբերություններին անցման պրոցեսն զգալիորեն դանդաղեց:

Արշակունիների դինաստիայի (63—428) թագավորության ժամանակներում, սկսած III դարից, հասարակության զարգացումը Հայաստանում ընթանում էր ֆեոդալականացման հունով, շահագործման ֆեոդալական եղանակի ձևավորմամբ:

Արտատնտեսական հարկադրանքն իրագործվում էր արդեն ոչ միայն պետական, այլև մասնավոր ձանապարհով, որը հող էր նախապատրաստում ֆեոդալական հողատիրության հաստատման համար:

Խոշոր ֆեոդալական հողատիրության աճն առանձնապես մեծ չափերի էր հասնում: Հայ Արշակունիները հետզհետե ավելի էին կորցնում իրենց ենթակաների նկատմամբ ունեցած անսահմանափակ իշխանության իրավունքները: Հայոց թագավորն այլևս նախկին հելլենիստական միապետը չէր: Նրա իշխանությունն ավելի ու ավելի էր սահմանափակվում դինաստիային պատկանող տիրտորիայով, երկրի մնացած մասն ընկնում էր զանազան մանր ու խոշոր նախարարական տների ձեռքը: Կենտրոնական իշխանության թուլացմանը, բացի դրանից, նպաստում էր արտաքին քաղաքական բարդ իրավիճակը: Թեև

Արշակունիները ջանում էին հողերը շնորհել արդեն ոչ թե «հայրենիքի»՝ ժառանգական շատարվող տիրույթի կարգով, այլ «պարգևականի»՝ այսինքն՝ հողի պայմանական տիրապետման (բենեֆիցիումի) կարգով. սակայն իրականում պարգևականի տերերը ջանում էին այդ պայմանական տիրապետումը վերածել ժառանգական-պայմանական տիրապետման (ավատ, լեն), իսկ այնուհետև՝ անվերապահ տոհմական տիրույթի: Հողի պայմանական տիրապետումը հատկապես բնորոշ էր ազատների դասին (հեծյալների դաս) և գյուղական հոգևորականությանը:

Նախարարների և ազատների արտադրության հիմնական միջոցի՝ հողի փաստական տնօրին դառնալու երևույթն ընթանում էր այնպես, որ անմիջական արտադրողը՝ համայնքի անդամ գյուղացին՝ շինականը, դառնում էր ֆեոդալականապես կախյալ գյուղացի: Ֆեոդալականացող ազնվականությունը ձրգտում էր ոչ միայն իրեն վերապահել հողն անսահմանափակ ձևով տնօրինելու իրավունքը, այլև այդ իրավունքը տարածել գյուղացիների վրա: Հետզհետե ավելի էր թուլանում հողագործի՝ շինականի կախումը կենտրոնական իշխանությունից, և նրա նկատմամբ ավելի էր ուժեղանում նախարարի ու ազատի ունեցած իշխանությունը: Ավելի ու ավելի էր խորանում շերտավորումը համայնքի ներսում: Թագավորական և մասնավոր սեփականատիրական նախարարական հողերում ազատ շինականների կողքին երևան էին գալիս կախյալ շինականներ, որոնք հավասարեցվում էին հողին ամրակալված հողագործ մշակներին, ծառաներին: Ազատ և կախյալ շինականների սոցիալական բնույթը մոտենում էր Հռոմեական կայսրության գոյության վերջին շրջանում եղած ազատ և կցագրված կոլոններին: V դարի վերջին «շինական» տերմինն արդեն նշանակում էր ֆեոդալականորեն կախյալ գյուղացի: Դրանից հետո, ողջ միջնադարի ընթացքում, այդ տերմինով էր արտահայտվում հողագործությանը զբաղվող գյուղական ողջ բնակչությունը:

Մեծ Հայքի թագավորության ֆեոդալականացումը նշանավորվեց քրիստոնեական կրոնի ամրապնդմամբ: 301 թ. քրիստոնեությունը հռչակվեց Մեծ Հայքի պետական կրոն և ծնունդ առնող ֆեոդալական վերնախավի գաղափարախոսություն ու միաժամանակ վերածվեց գաղափարական զենքի՝ Անդրկովկասում Սասանյան Իրանի զավթողական քաղաքականության դեմ մղված պայքարում: Հայաստանում հաստատված քրիստոնեական եկեղեցին, ինչպես երևում է 354 թ. Աշտիշատի ժողովի որոշումներից, հանդես էր գալիս իբրև նոր իրավակարգի գաղափարախոս ու ջատագով: Նախկին աշխարհաժողովը չէր համապատասխանում զորեղացած ֆեոդալների շահերին: Եկեղեցական ժողովը կոչված էր դառնալու նախարարների խորհրդակցական և օրենսդիր մարմին, ինչպես և նա հանդես եկավ V դարում, Արշակունիների դինաստիայի անկումից հետո:

Ֆեոդալականացման պրոցեսի ուժեղացումը Հայաստանում հատկապես նշանավորվեց մասնավոր հողատիրության ընդլայնմամբ: Ռենտայի համար մղվող պայքարը սաստկացնում էր ֆեոդալական շահագործումը, որը սրում էր դասակարգային հակասություններն անմիջական արտադրողների՝ շինականների և նախարարների միջև:

Ֆեոդալականացման պրոցեսի խորացման հետևանքով Հայաստանում առաջատար քաղաքական ուժը դառնում է խոշոր հողատիրական վերնախավը՝ նախարարների դասը, որն իր ձեռքն է վերցնում պետության կառավարման

իրավունքները, իսկ կենտրոնական իշխանությունը՝ հանձին թագավորի, ավելի ու ավելի է կորցնում իր սոցիալական հենարանը: Հայ նախարարների տարբեր խմբավորումները Մեծ Հայքի Արշակունի թագավորի իշխանության դեմ ծավալված իրենց պայքարում օգտվում էին իրանական և հռոմեական զավթիչների դեմ մղած պայքարի հետևանքով կենտրոնական իշխանության համար ստեղծված անելանելի վիճակից: Այդ լավ էին հասկանում պարսից արքայից արքան և Հռոմի կայսրը: Նրանք ամեն կերպ հովանավորում էին դեպի իրենց կողմնորոշված հայ նախարարներին: Գահի շուրջը համախմբված նախարարների խավը ձգտում էր Մեծ Հայքի թագավորությունը զերծ պահել թե՛ իրանական և թե՛ հռոմեական քաղաքական ազդեցությունից:

Ֆեոդալական կացութաձևի ուժեղացումը, միջազգային առևտրական փոխանակության ճգնաժամը, հելլենիստական քաղաքների անկումը, այս ամենը խորացրին հակասություններն արտադրական նոր հարաբերությունների և Արշակունիների պետական կառավարման՝ իրենց դարն ապրած հելլենիստական սիստեմի միջև: Արտաքին քաղաքական իրավիճակի հետևանքով արագացվեց հայոց կենտրոնացված պետության՝ Արշակունիների թագավորության փոխարինումը իշխանության նախարարական մարմնով:

Միջադեպերում պարսիկների տարած հաղթանակը հռոմեացիների նկատմամբ ազդեցալի եղավ Արշակունյաց Հայաստանի համար: 363 թ. հաշտության պայմանագրով Հռոմի դաշնակից Հայաստանը թողնվեց բախտի քմահաճույքին. ներքին հակասություններից բզկտված, նա շկարողացավ դիմազրավել թշնամուն: 364—368 թթ. Հայաստանն ավերածության ենթարկվեց Շապուհ Բ Նրկարակյացի (309—379) զորքերի կողմից: Ավերվեցին հելլենիստական Հայաստանի ծաղկուն քաղաքները, իսկ բնակչությունը գերեվարվեց: Սրանով ավարտվեց քաղաքների՝ դեռևս ստրկատիրական հասարակարգի ճգնաժամի ժամանակներից սկսված անկումը, որի հետևանքն էր տնտեսական ու քաղաքական կյանքի տեղափոխումը ֆեոդալական դոլակները: Արհեստների ու առևտրի զարգացումն անկում ապրեց, որով բնատնտեսությունը երկրում համայնապարփակ բնույթ ստացավ: Հօգուտ Հյուսիսային Միջադեպի քաղաքների նվազեց Հայաստանի դերը՝ որպես միջազգային կարավանային առևտրի փոխանցող օղակի:

Նախարարական և եկեղեցական կալվածքներն օրըստօրե ավելի էին վերածվում ինքնաբավ տնտեսական օրգանիզմի, այդ պրոցեսը, արագացնում էր ապակենտրոնացումը, հայկական վաղ ֆեոդալական միասնական պետության տրոհումն առանձին ինքնաբավ տերիտորիաների՝ նախարարությունների, որով ավարտվում էր ֆեոդալական հարաբերությունների հասունացման շրջանը և սկսվում մի նոր՝ տնտեսվարման ու քաղաքական իշխանության նախարարական սիստեմի շրջան:

Սոցիալական ներքին ներհակությունների, Սասանյան Իրանի ու Հռոմեական կայսրության զավթողական քաղաքականության հետևանքով 385 թ. Մեծ Հայքի միասնական թագավորությունը բաժանվեց երկու իրար դեմ պայքարող տերությունների՝ Սասանյան Իրանի և Հռոմեական կայսրության միջև: Այսպես ավարտվեցին ֆեոդալականացման պրոցեսները, որոնք ինքնին լինելով պրոգրեսիվ, օտարերկրյա ազդեցության պայմաններում հանգեցնում էին քաղաքական անկախության կորստի. երկիրը ենթակա էր դառնում օտար գերիշխանության: Օտարերկրյա տիրապետության հաստատման առաջին փուլում երկու

պետութիւնները ճանաչեցին ոչ միայն աշխարհիկ ու հոգևոր ազնվականութեան, այլև հարևան Վրաց աշխարհի և Ազգանքի ֆեոդալականացող ազնվականութեան սոցիալական և դասային իրավունքները:

Հայ Արքակունիների թագավորութիւնը Հայաստանի բյուզանդական մասում իր գոյութիւնը պահպանեց մինչև 387 թ., իսկ պարսկական մասում՝ 428 թ.:

Սասանյանների շանքերը՝ Հայաստանում տարածել իրանի պետական կրօնը՝ զրադաշտականութիւնը, և, մյուս կողմից՝ ասորալեզու եկեղեցու ուժեղացման սպառնալիքը երկրում, անհրաժեշտ էր դարձրել հակադրել նրանց քրիստոնեական եկեղեցին՝ հայոց լեզվով, իբրև միջոց պահպանելու հայ ժողովրդի ազգային և մշակութային ինքնատիպութիւնը թշնամու ոտնձգութիւններից: Պահպանելու համար ստեղծված իրադրութիւնը հրամայական պահանջ էր դառնում Հայաստանի կառավարող վերնախավի առաջ՝ ունենալու գիր ու գրականութիւն մայրենի լեզվով:

Հայոց գրերի գրուող Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից (404—405 թթ.) դարակազմիկ նշանակութիւն ունեցավ հայկական մշակութի զարգացման համար: 421—422 թթ. Մաշտոցը հայերեն նշանագրերը տարածեց նաև բյուզանդական Հայաստանում: Այդ ժամանակից սկսած ժողովուրդը ձեռք բերեց մի հզոր զինք, որի օգնությամբ դարեր շարունակ մաքառելով պաշտպանեց իր ինքնուրույնութիւնն ու ազգային մշակութի: Ժողովուրդը վերջնականապես ստեղծեց իր ինքնուրույն մշակութային աշխարհը, որը հակադրվեց իրանականին և դրանով իսկ վերացրեց երկրի հետագա պարսկացման բոլոր նախադրյալները:

Սասանյան իրանը և բյուզանդական կայսրութիւնն իրենց քաղաքական տիրապետութիւնը Հայաստանում հաստատեցին հայ նախարարների ու եկեղեցու ժառանգական հողատիրութիւնը ճանաչելու միջոցով. նախարարները գրավում էին շինականների համայնքային հողերը և դրա հետևանքով շինականներն ավելի ու ավելի էին ընկնում ֆեոդալական կախվածութեան մեջ: 428 թ., երբ ընկավ Արքակունիների դինաստիան, Սիլիշի դիպուկ արտահայտությամբ, հայկական թագավորութիւնն անցավ նախարարների ձեռքը: Նախարարները հասան իրենց հանրային-իրավական իշխանութեան ճանաչման, որի համար զոհաբերեցին երկրի անկախութիւնը և ժողովրդական զանգվածների շահերը:

Սասանյաններին ենթարկված նախարարական Հայաստանը նախարարների մանր ու խոշոր տիրույթների մի ամբողջութիւն էր. յուրաքանչյուր տիրույթի գլուխ կանգնած էր «տէրը» կամ «նախարարը» (սենիորը)՝ տերութեան ժառանգական զուգար: «Տէրը» իր տիրույթի սահմաններում օժտված էր հանրային-իրավական իշխանութեամբ և իրեն համարում էր Սասանյան Պարսկաստանի արքայից արքայի վասալը: Իր տիրույթի սահմաններում նախարարը լի-իրավ տեր էր, նա դատավարում էր ու հավաքում ենթակա բնակչութեան հարկը, ընդ որում պետական հարկերն արքունի հարկահավաքի միջոցով մուծվում էին Սասանյանների գանձարանը: Յուրաքանչյուր նախարար ուներ իր զորքը, ստհմական զինանշանն ու դրոշը:

Ֆեոդալական տնտեսութեան հետագա զարգացմանը զուգընթաց տեղի էր ունենում նախարարական տիրույթների մասնատումն ավելի մանր քաղաքական միավորների: Նախարարական յուրաքանչյուր տիրույթ վերածվում էր ավելի մանր, «տէր»-ից վասալական կախման մեջ եզոզ կալվածքների մի ամ-

բողոքության, Այգ կալվածքների գլուխ էին կանգնած «սեպուհները»՝ նախարարական տան կրտսեր ներկայացուցիչները և «աղատները»՝ հեծյալները, ավատների տերերը:

Սակայն քաղաքական իրադրությունն ստիպում էր նախարարներին միավորվել, որպեսզի հնարավոր լիներ դիմակայել ֆեոդալականորեն կախյալ գյուղացիության ընդվզումներին երկրի ներսում և Պարսկաստանին ու Բյուզանդիային՝ երկրից դուրս: Քաղաքական այդ միասնությունն արտահայտվում էր պետական կառավարման ընդհանուր ապարատով, նախարարների ու հոգեվորականության խորհրդակցական ու օրենսդրական մարմնով՝ ժողովով, որը գումարվում էր ըստ անհրաժեշտության, ինչպես նաև նախարարական հեծելազորի և հետևակազորի միասնական ռազմական կազմակերպությամբ:

Նախարարական Հայաստանում ֆեոդալական շահագործումը կրում էր խառը բնույթ: Ֆեոդալականորեն կախյալ գյուղացիները՝ շինականները, մի կողմից շահագործվում էին պետական իշխանության կողմից՝ հանձին Սասանյանների, որը վերցնում էր հողային հարկ (սհաս) և գլխահարկ, մյուս կողմից ֆեոդալները՝ նախարարների և եկեղեցու, որն արտահայտվում էր կոռով, բազմաթիվ պարհակներով և բնավձար տուրքերով (սպտուղ):

Հայաստանին արտոնություններ և ներքին ինքնուրույնություն շնորհելու քաղաքականությունը Սասանյանները փոխարինեցին երկիրը սովորական պարսկական վարչական միավոր դարձնելու քաղաքականությամբ: Սակայն այդ քաղաքականությունը ձախողվեց շնորհիվ ժողովրդի համառ դիմադրության, որն ընդունեց ժողովրդաազատագրական պատերազմների ձև (դրանցից առավել նշանավորները 420, 450—451, 481—484, 493 և 571—572 թթ. ապրստամբություններն էին): Նախարարներն ու եկեղեցին, օգտագործելով ժողովրդական զանգվածների ելույթները, Սասանյաններին ստիպեցին հրաժարվել իրենց ասիմիլյատորական քաղաքականությունից և վերականգնել Հայաստանի արտոնյալ վիճակը: 485 թ. հաշտության պայմանագրով Հայաստանը կրկին ճանաչվեց կիսանկախ, ինքնավար երկիր: Իսկ Հայաստանի բյուզանդական հատվածում Հուստինիանոս Ա-ի (527—565) մի շարք հրովարտականերով նախարարական կարգը վերացվեց, որի հետևանքով նրկում երկար ժամանակ գերակշռող դարձան տնտեսավարման լճացած ձևերը:

V—VII դդ. պատմության ամբողջ շրջանը լի է գյուղացիների ելույթներով, որոնք ձգտում էին պաշտպանել իրենց իրավունքները նախարարների ու եկեղեցու, ինչպես նաև օտարերկրյա (պարսկական ու բյուզանդական) պետական իշխանության ոտնձգություններից: Գյուղացիների դրությունը հատկապես վատթարացավ հոսրով Ա Անուշիրվանի (531—578) սահմանած հարկային նոր սխտեմի հետևանքով: Գլխահարկը գանձվում էր դրամով, որը բնատնտեսական հարաբերությունների տիրապետության պայմաններում քայքայում էր գյուղացիներին, որոնք վեր էին ածվել աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների և վաշխառուների անվճարունակ պարտապանների: Ժամանակակիցները, հանձին Հովհաննես Մայրավանեցու, վկայում են վաշխառուներին զոհ դարձած գյուղացիության ծանր գոյավիճակի մասին:

Գյուղացիական տնտեսությունը քայքայվում էր ոչ միայն ծանր տուրքերից, այլև գաղիկպետին (սասանյան պետության հասարակական աշխատանքների ղեկավարը) որպես պետական պարհակ՝ «ամրոհահարկ», բանվորական ուժ (Սասանյանների կողմից Կովկասյան լեռներում Դեդրենդի պա-

ըրսպների և այլ ամբուլթյունների կառուցներում) և ռազմիկներ տրամադրելու (որոնք հաճախ օգտագործվում էին պետության հեռավոր մասերում), ինչպես նաև Բյուզանդիայի դեմ Սասանյանների մղած երկարատև պատերազմների ընթացքում զորքերին բնամթերք մատակարարելու հետևանքով:

Այս երևույթները նպաստում էին գյուղական համայնքի սոցիալական շերտավորման խորացմանը, և VII դարի սկզբին գյուղական համայնքի ներսում ի հայտ եկավ գյուղացիների երեք շերտ՝ ունեւորներ (αβουλιηκ), «տառապալաններ» և «վարելահող ու խաղողի այգի չունեցող» գյուղացիներ:

Դասակարգային հակասությունների սրման այս պայմաններում, VII դարի կեսերին իսկ ծնունդ առած պավլիկյանների սոցիալական ուսմունքը, որը դարձավ գյուղացիական զանգվածների շարժման դրոշը և վառ հետք թողեց միջնադարյան Հայաստանի ու Բյուզանդիայի դասակարգային պայքարի պատմության մեջ: Սասանյան պետությունը դաժանորեն ճնշում էր գյուղացիական հուզումները: 528 թ. իրանում ճնշվեց Մազդակի գլխավորած շարժումը, որը ֆեոդալական կեղեքումների դեմ գյուղացիական զանգվածների պայքարի արտահայտությունն էր: Պավլիկյան ուսմունքը, որ շատ մոտ էր Մազդակի ուսմունքին, հայ եկեղեցու կողմից դիմադրության հանդիպեց:

V—VII դարերում Հայաստանը մշակութային բուռն վերելք էր ապրում: Հենց այս ժամանակաշրջանում էլ դրվեցին հայկական ֆեոդալական մշակույթի հիմքերը, որի մեջ դեռևս գործող էին հելլենիստական տարրերը: Հայաստանի վաղ ֆեոդալական մշակույթը շարունակությունն էր հայկական հելլենիստական կուլտուրական ավանդույթների և դրանով պետք է բացատրել այն իրողությունը, որ IV—VII դդ. հայկական մշակույթը հանդես է գալիս իբրև ամբողջական ու կատարյալ երևույթ, իբրև արգասիք ֆեոդալականին նախորդող ստրկատիրական հասարակարգի մշակույթի հետագա զարգացման:

Ֆեոդալականացող Հայաստանի մշակութային զարգացման ընթացքում քրիստոնեական և հելլենիստական «հեթանոսական» մշակույթների միջև խիստ ընդհատում չի եղել: Հեթանոսական մշակույթի վերապրուկների ազդեցությունը երկար ժամանակ զգալի էր քրիստոնեական գաղափարախոսության ու մշակույթի գերիշխանության պայմաններում: Հայաստանի հարևան Բյուզանդական կայսրությունում IV—V դդ. դեռևս գոյություն ունեին հելլենիստական կրթության կենտրոնները՝ Աթենքը, Ալեքսանդրիան, Անտիոքը, Նիզսիան, Կոստանդնուպոլիսը: Այս քաղաքներում, շնայած կուսակրոնների ֆանատիկոսությանը, դեռևս պահպանվում էին անտիկ գիտության, գրականության ու արվեստի գանձերը: Հելլենիստական մշակույթի գործիչները հարմարվեցին նոր պայմաններին, և այդ կենտրոնները դարձան քրիստոնեական գաղափարախոսության տարածման օջախներ: Այստեղ էր գալիս հայ երիտասարդությունը՝ բարձրագույն կրթություն ստանալու: Արևմտյան Նվրոպայի հետ համեմատած «Արևելքի Հոռոմը», ինչպես կոչում էր Մարքսը. Բյուզանդիան, շարունակում էր մնալ անտիկ գիտության ավանդույթների պահպանող: Հետագայում, երբ Հուստինիանոս Ա-ի (527—565) միջոցառումներն Արևելյան Հոռոմեական կայսրությունում վերջ դրեցին այդ ամենին, նախարարական Հայաստանում այդ ավանդույթները շարունակվեցին և այնտեղ իրենց գործունեության ասպարեզ գտան կայսրությունում հալածվող հունական դասական կրթության ներկայացուցիչները:

Այս շրջանի Հայաստանի մշակույթի զարգացման բնորոշ առանձնահատկությունն այն էր, որ քրիստոնեական եկեղեցին դեռևս տիրապետող դիրք չէր

գրավել երկրի հոգևոր կյանքում և, հակառակը, իր վրա կրում էր «հեթանոսական ժամանակների» աշխարհիկ մտածողության կնիքը: Այս տեսակետից ցայտուն օրինակ է Դավիթ Անհաղթը: Հետագայում հայկական ֆեոդալական կուլտուրան եկեղեցական սխոլաստիկ կանոնների ճնշման պատճառով շկարողացավ տալ այնպիսի խոշոր գիտնականներ ու մտածողներ, ինչպիսիք էին Մովսես Խորենացին (410—492), Դավիթ Անհաղթը (477—520), Անանիա Շիրակացին (610—685) և ուրիշներ:

Չնայած քաղաքների բարբարոսական ավերածություններին, որ տեղի էին ունենում Սասանյան Իրանի ներխուժումների և Իրանի ու Բյուզանդիայի միջև տեղի ունեցող պատերազմական ընդհարումների ժամանակ, որոնց թատերաբեմը սովորաբար լինում էր Հայաստանը, այնուամենայնիվ երկրի մշակույթի զարգացումը շնորհատվեց: V—VII դդ. մշակույթային վերելքը, հիմնված արտադրաուժերի զարգացման և անտիկ ժամանակաշրջանի գիտության ու հայկական հելլենիստական կուլտուրայի առաջադեմ ավանդույթների վրա, բնորոշվում է հայրենասիրությամբ, հանճարեղ Մեսրոպ Մաշտոցի՝ հայ գրերի գյուտին անմիջապես հաջորդած հին հայերեն գրական լեզվի՝ «գրաբարի» զարգացմամբ և հայերեն հարուստ գրականություն, հատկապես՝ պատմագիտական, փիլիսոփայական գրականությամբ:

Հին աշխարհի անտիկ մշակույթի հետ սինթեզված քրիստոնեական մշակույթի կենտրոնը աշխարհում V—VII դդ. մնում էր Հայաստանը: Այդ է վկայում հայոց գրերի հանճարեղ հորինող Մեսրոպ Մաշտոցի, փիլիսոփա և աստվածաբան Եզնիկ Կողբացու, մտածող և պատմաբան Եղիշեի, պատմահայր Մովսես Խորենացու և այս ժամանակաշրջանի խոշորագույն մտածող Դավիթ Անհաղթի ու Անանիա Շիրակացու թողած գիտական ժառանգությունը: Հայաստանի հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչները V—VII դդ. հայերեն լեզվով իրագործեցին անտիկ փիլիսոփայության կարկառուն դեմքերի՝ Արիստոտելի, Պլատոնի, Փիլոն Եբրայեցու, Պորփյուրի և այլոց երկերի թարգմանությունը: Այդ թարգմանությունները բացառիկ նշանակություն ունեցան հայկական տեսական մտքի ձևավորման համար: Նշանակալից է, որ արդեն V—VI դդ. առաջացավ գիտությունների դասավորումը երկու կարգի՝ «ծոյակ» (trivium), որի մեջ մտնում էին՝ քերականությունը, ճարտասանությունը և փիլիսոփայությունը, և «քառյակ» (quadrivium), որը ընդգրկում էր չորս գիտություն՝ թվաբանություն, երաժշտություն, երկրաչափություն (որից առաջացավ երկրագրությունը՝ աշխարհագրությունը) և աստղաբաշխությունը: Նշված յոթ գիտությունների դասակարգումով վաղ ֆեոդալական Հայաստանի գիտությունը դրվեց ամենազարգացած երկրների գիտությունների շարքում: Հայկական մշակույթը հանդես եկավ իբրև ազգային մշակույթ, հարստացված անտիկ ու հելլենիստական մշակույթի լավագույն ավանդույթներով: Այս ժամանակաշրջանին բնորոշ է գիտությունների դասակարգումը հայկական միջավայրում, որ առաջադրում է Դավիթ Անհաղթը և շարունակում է Անանիա Շիրակացին:

Հայաստանում հիմք է դրվում բանավիճային հակաքաղկեդոնական գրականությունը: Աստվածաբանական հարցերից բացի մեծ հետաքրքրություն է նկատվում փիլիսոփայության ու պատմության նկատմամբ:

Ի դեմս հունաբան դպրոցի, Հայաստանում վերելք էին ապրում հելլենիստական ավանդույթները՝ հարմարեցված քրիստոնեական գաղափարախոսություն: V—VI դդ. զարգանում են ու իրենց ծաղկուն շրջանն են ապրում ճար-

տարապետութիւնն ու կերպարվեստը՝ մանրանկարչութիւնը, որմանկարչու-
թիւնն ու խճանկարչութիւնը, երաժշտութիւնն ու թատրոնը, շարտարապե-
տութիւնը մեզ հասել է հատկապես պաշտամունքային շենքերի ձևով: Միա-
նավ և եռանավ բազիլիկ շենքերից առաջանում է գմբեթավոր բազիլիկան,
զարգանում և տարածում է գտնում կենտրոնագմբեթ կառուցվածքը, որի նա-
խատիպն էր գյուղական «գլխատունը» իր երդիկով: Կենտրոնագմբեթ շենքերի
դասական օրինակն են հանդիսանում VII դարում կառուցված Հռիփսիմեի և
Զվարթնոցի հոյակապ տաճարները: Հայաստանի մշակութային կյանքի զա-
ղափարական ուղղվածութիւնն արտահայտվում էր սասանյան և բյուզանդա-
կան ազդեցիկի պայմաններում ինքնատիպ ազգային մշակույթը պահպանե-
լու ձգտումով:

Արաբների ավերիչ արշավանքները VII դարի կեսերին, արաբաբյուզանդա-
կան պատերազմները VII—VIII դդ. սահմանագծում խիստ բացասաբար անդ-
րադարձան հայ ժողովրդի ճակատագրի վրա: Արաբական նվաճումներն ազդե-
ցին Հայաստանի քաղաքական կյանքի, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային
զարգացման վրա: VIII դ. սկզբին Հայաստանը նվաճվեց արաբների կողմից,
վերածվելով խալիֆայութիւնի նահանգներից մեկի: Կ. Մարբուր և Ֆ. էնգելսը
խոշոր նվաճումների մասին գրել են. «Հասարակարգի այն ձևը, որն ընդունվել
էր նստակյաց դարձած նվաճողների կողմից, պետք է համապատասխանի ար-
տադրառուժերի զարգացման առկա աստիճանին, իսկ եթե այդ համապատաս-
խանութիւնն սկզբնապես չկա, ապա հասարակարգի այդ ձևը պետք է փոփոխ-
վի՝ եղած արտադրառուժերի համեմատ»¹:

Սրանով պիտի բացատրել այն երևույթը, որ արաբական նվաճումները մի
ամբողջ հարյուրամյակ կասեցրին ֆեոդալական հարաբերութիւնների զար-
գացման պրոցեսը: Միաժամանակ արագացավ Հայաստանում հիմնավորված
տեղական հայ ազգաբնակչութիւնից զարգացման ավելի ցածր աստիճանի
վրա գտնվող արաբական ցեղերի ֆեոդալականացումը: Նվաճողներն ընդգրկ-
վեցին ֆեոդալականացման ոլորտը:

Իր տիրապետութիւնի հաստատման սկզբնական շրջանում խալիֆայութիւ-
նը Հայաստանում վարում էր հայկական ավագանու և նրա զինական ուժերի
ֆիզիկական ունչացման քաղաքականութիւն: Կրճատվեց նախարարական տնե-
րի թիվը, նրանցից շատերն ապաստան գտան Բյուզանդական կայսրութիւն
սահմաններում: Երկրում մնացած նախարարները (իշխանները), կամ ինչպես
նրանց անվանում էին արաբները՝ «բատրիկները» (բյուզանդական «պատրիկ»
տերմինից), զրկվեցին իրենց տիրակալական իրավունքից: Այդ իրավունքներն
այժմ նրանց շնորհում էր խալիֆն իր հայեցողութեամբ, հաշվի չառնելով նա-
խարարական տների աստիճանակարգի ու ժառանգականութիւնի գոյութիւն
ունեցող սկզբունքը:

Ամբողջ հողն ու դրա ընդերքը պետական սեփականութիւն հայտարար-
վեցին: Ռազմաստրատեգիական կարևորութիւն ունեցող շրջաններից հեռաց-
վում էին տեղի բնակիչները: Դրանք այն քաղաքներն ու ամրոցներն էին, որոնք
ավերվել էին նախընթաց պատերազմների շրջանում: Տեղի բնակչութիւնը
«մարդահարկի» կարգով պետք է վերականգներ այդ ամրութիւնները, որոնք
այդուհետ վեր էին ածվում Հայաստանում վերաբնակեցվող արաբական վաչ-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., изд. 2-ое, т. III, с. 74.

կատուն ցեղերի ռազմական բնակավայրերի՝ հայ գյուղացիների նոր աղետների ազդրուր՝ արաբ վեսերանների՝ «ռաբաթների»։ Վեսերաններն արաբական ֆեոդալականացող տոհմացեղային վերնախավն էր, ռազմական ավագանին, որ Օմայաններից, իսկ այնուհետև Աբբասյաններից որպես պարզև ստանում էր հողերի եկամուտը։

Այս ճանապարհով VIII դարի ընթացքում արաբները վերականգնեցին ավերված քաղաքներն ու ամրությունները, որոնք դարձան նրանց տիրապետության ռազմավարական կենտրոնները։

Արաբական այս ավագանին խալիֆայության գանձարանից ոռճիկ չէր ստանում և պահվում էր տեղի բնակչության՝ շինականների, հաշվին, որոնք որպես պետական պարհակ նրան տալիս էին անհրաժեշտ ամեն ինչ։ Հողագրկված և աղքատացած գյուղացիներն աշխատում էին ստրկական պայմաններում. զարգանում էր կիսրարական վարձակալությունը՝ խալիֆայությանը բնորոշ շահագործման ձևը։ Նախարարական Հայաստանի կյանքում նոր երևույթ էր կոմենդացիայի ինստիտուտը։ Իշխող կամայականության պայմաններում տնտեսապես սակավաղոր ամեն մի գյուղացի և նույնիսկ ավագանու ներկայացուցիչ ձգտում էր ձեռք բերել զորեղ հովանավորի աջակցությունը և ժամանակի ընթացքում հովանավորման հարաբերությունները փոխարինվում էին կախվածությունն ու ենթարկման հարաբերություններով։

Հովանավորություն էին փնտրում ինչպես արաբական ռազմահողատիրական ավագանու, նույնպես և հայկական նախարարական ազդեցիկ տների շրջանում. տներ, որոնք կարողացել էին պահպանել իրենց դիրքը։ Հարթավայրերում պահպանվող նախարարական մանր տների ներկայացուցիչները լքում էին իրենց հողերը և ապաստան ու հովանավորություն գտնում երկրի բարձրագիշ շրջաններում՝ Վասպուրականում, Սյունիքում, Արցախում, նախարարական խոշոր տների՝ Արծրունիների, Սյունիների, Բագրատունիների, Մամիկոնյանների և Կամսարականների մոտ։

Կատարվեց հայկական մանր ու միջին ավագանու վերախմբավորում՝ նախարարական պահպանված խոշոր տների շուրջը։ Մանր ֆեոդալներից և ազատ հողագործներից հավաքագրվում էր «մավալիների» (կլիեհտների) հիմնական կազմը, դրանք տեղի նվաճված բնակչության այն ներկայացուցիչներն էին, որոնք անցնում էին արաբ որևէ ռազմական պետի կամ արաբական ամբողջ մի տոհմի հովանավորության տակ և նրա համար վասալական որոշակի ծառայություն կատարում։

Նթե արաբական տիրապետության շրջանում նախարարների ժառանգական հողատիրությունը թուլացավ, ապա եկեղեցական-վանական հողատիրությունն, ընդհակառակը, ամրապնդվեց։ Նախկին արտոնությունների ու «մեռյալ ձեռքի» փաստական իրավունքն օրինականացվեց վանքերի ենթարկումով մահ-մեղական իրավունքի՝ շարիաթի նորմերին։ Նրանց վրա տարածվում էին «վակըֆներին» (հայերեն՝ «վախմ») հոգևոր շարժական ու անշարժ ունեցվածքի պահպանման կանոնները։

Անմիջական արտադրողների՝ շինականների, իսկ այնուհետև նաև ֆեոդալների՝ նախարարների դրությունն զգալիորեն վատթարացավ 725 թ. աշխարհագրի հիման վրա հարկային նոր սխտեմ մտցվելուց հետո։ Հարկային այս նոր սխտեմը, VIII դարի հայ նշանավոր Ղևոնդ պատմիչի վկայությամբ, սահմանվել էր «հարկային կախվածության բեռ-լուծը ծանրացնելու համար»,

այն պետք է վերջնականապես ստրկացնեն անմիջական արտադրողին: Գլխահարկի (չիզիեի) հետ սահմանվեց հողահարկ (խարաջ): Սա հարկաչին մի սխտեմ էր, որ փոխ էր առնվել Սասանյան Իրանից:

Ժողովրդական զանգվածների պատկերացմամբ արաբները տիրում էին երկրին, որպեսզի կլանեն ամեն ինչ: Այս կարծիքն արտահայտել է Ղևոնդ պատմիչը, որն իսլամի հիմնադիր Մուհամմեդի շուրթերին էր դրել այն խոսքերը, որոնք նա իբր ավանդել է իր հետնորդներին. «Ելեք երկրների դեմ, հնթարկեք նրանց ձեր իշխանությանը, որովհետև... վայելելու համար երկրի բարիքը տրված է մեզ: Կերեք ընտրյալների միսը, խմեք ուժեղների արյունը»:

Գլխահարկ չիզիեն հավաքում էին խալիֆայության հնթակա այն երկրներում, որոնց ժողովուրդները չէին ընդունել իսլամը և մահմեդական արաբների պատկերացմամբ իրավազուրկ էին, իրենց ստրուկներն էին: Ոչ մահմեդական հողագործ բնակչության համար հատկապես ստորացուցիչ էր «կնքումը», երբ չիզիե վճարողի վզից հատուկ կապարե կնիքներ էին կախում, որոնց վրա նշված էր, թե որ բնակավայրից տվյալ անձը որքան հարկ է պարտավոր վճարել:

Հայաստանում յուրաքանչյուր խոշոր ապստամբություն VIII դարում սկսվում էր հարկահավաքների սպանությամբ: Հուսահատության հասած բնակչությունը պայքարի էր ելնում խալիֆայության դեմ: Պայքարը կրում էր ժողովրդազատագրական պատերազմների բնույթ, հանուն արաբների լծից երկրի ազատագրության և հայկական պետականության վերականգնման: Առավել խոշոր ապստամբություններ տեղի ունեցան 747—753, 774—775 և 851—853 թթ.: Արաբական իշխանությունները դաժան պայքար էին մղում ապստամբական շարժումների դեմ, ինչպես նաև ոչնչացնում էին ընդդիմադիր նախարարական տները (Մամիկոնյանների, Կամսարականների):

VIII դարի վերջերից սկսվում է ներքին և արտաքին հակասություններից բզկտվող խալիֆայության անկումը, այն կորցնում էր իր դիրքերը նվաճված երկրներում:

Խալիֆայության տիրապետության տակ գտնվող երկրների, դրանց թվում նաև Հայաստանի ազատագրման համար մղված պայքարին նպաստում էին սոցիալական այն շարժումները, որոնք հասցրին Արբասյանների իշխանության թուլացման: IX դարի երկրորդ կեսից արաբական լծի դեմ մղած հայ ժողովրդի պայքարի արգասիքը եղավ հայկական ֆեոդալական պետականության վերականգնումը՝ ի դեմս հայ Բագրատունիների թագավորության:

Այսպիսով, IX դարի կեսերից Հայաստանը թևակոխում է զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանը:

Հատորը շարադրված է մեծ թվով հայերեն, հունարեն, պահլավերեն, ասորերեն, արաբերեն, վրացերեն սկզբնաղբյուրների հարուստ տվյալների հիման վրա. օգտագործվել են նաև հնագիտական պեղումների և վիմագիր արձանագրությունների ընձեռած տվյալները: Հատորում հաշվի են առնվել և ընդհանրացվել հայ ժողովրդի՝ տվյալ դարաշրջանի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային պատմությանը վերաբերող գիտահետազոտական ուսումնասիրությունների արդյունքները:

Ս. ԵՐԵՄՅԱՆ

Հատորը պատրաստել է հեղինակային կոլեկտիվը հետևյալ կազմով.

Աբրահամյան Ա. Ա. (գլ. XVIII, § 3):

Առաքելյան Բ. Ն. (գլ. XXIV, §§ 1, 2, 3, 4):

Արևշատյան Ս. Ս. (մշակույթի ներածական, գլ. XXI):

Բարթիկյան Հ. Մ. (գլ. X, XI, XVII):

Դանիելյան Է. Է. (գլ. XIII, XXII, § 1):

Երեմյան Ս. Տ. (ներածական, գլ. I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX,

XVIII, §§ 1, 2, XXII, § 3):

Թահմիզյան Ն. Կ. (գլ. XXIV, § 5):

Թումանյան Բ. Ե. (գլ. XXII, § 2):

Իսկանյան Վ. Կ. (գլ. XII):

Հարությունյան Ս. Բ. (գլ. XIX):

Հովհաննիսյան Հ. Վ. (գլ. XXIV):

Հովհաննիսյան Ս. Հ. (գլ. XX):

Մնացականյան Ս. Խ. (գլ. XXIII, § 2):

Մուշեղյան Խ. Ա. (գլ. XII, § 6, XVI, § 5):

Սահինյան Ա. Ա. (գլ. XXIII, § 1):

Վարդանյան Ռ. Հ. (գլ. XXII, § 4):

Վարդանյան Ս. Ա. (գլ. XXII, § 5):

Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն. (գլ. XIV, XV, XVI):

Հատորում զետեղված քարտեզների հեղինակն է Ս. Տ. Երեմյանը:

Հատորի ժամանակագրությունը և մատենագիտությունը կազմել է Ժ. Հ. Սո-
ղոմոնյանը, անձնանունների և տեղանունների ցանկերը՝ Ա. Հ. Շաղգամյանը:

A $\frac{III}{5678}$

